

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: “CİNAYƏT HÜQUQU”

FƏNN: “CƏZA-İCRA HÜQUQU”

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 4. “Məhkumların hüquqi vəziyyəti”

Vaxt - 4 saat

Mühazirə - 2 saat

Seminar- 2 saat

“ TƏRTİB ETDİ:

“Cinayət hüququ” kafedrasının baş müəllimi,
polis polkovniki, h.ü.f.d.

Rəsul Rüstəmov

“Cinayət hüququ” kafedrasının müəllimi,
polis polkovnik-leytenantı

Şamxal Kərimov

Mühazirə kafedranın iclasında müzakirə edilib və bəyənilib.

Protokol № _____

B A K I - 2 0 1 7

P L A N:

GİRİŞ:

1. Məhkumların hüquqi vəziyyətinin anlayışı və sosial-hüquqi təyinatı.
2. Məhkumların hüquqi vəziyyətinin məzmunu.
3. Qanunvericilikdə məhkumların hüquqi vəziyyətinin təsbit edilməsi.
4. Məhkumların hüquqi vəziyyətinin məhdudlaşdırılması.

NƏTİCƏ:

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2017.
2. Azərbaycan Respublikasının CİM. Bakı, 2017
3. Azərbaycan Respublikasının CM. Bakı, 2017
4. «İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» AR Prezidentinin 22.02.1998-ji il tarixli Fərmanı.
5. “Məhkəmə nəzarətçiləri və məhkəmə icraçıları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. B., 1999
6. “İcra məmurları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2011
7. Rəhimov.İ.M.Cinayət və cəzanın fəlsəfəsi. Bakı, 2014
8. Rəhimov.İ.M.Cinayətkarlar və cəza. Bakı, 2015
9. İ.B.Ağayev Azərbaycan Respublikasının cəza-icra hüququ. Ümumi hissə. Bakı, 2007
- 10.İ.B.Ağayev Azərbaycan Respublikasının cəza-icra hüququ. Xüsusi hissə. Bakı, 2011
- 11.Cəza-icra hüququ. Şərhlər və sxemlər. Dərs vəsaiti. B., 2003. s.4-11.
- 12.Cəza-icra hüququ. Dərs vəsaiti. B., 2007. s.5-18.
- 13.M.Hümbətov. Məhkumun məlumat kitabı. B., 2003.
- 14.Уголовно-исполнительное право. Учебник. Под ред. В.И.Селиверстова. М., 2000. с.3-28.
- 15.Артаманов В.А. Наука советского исправительно-трудового права. М., 1974.
- 16.Пинчук В.И. Место исправительно-трудового права в системе советского права. Правоведение 1972. № 1. с. 60 .

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini əldə etməsi, onun bir çox nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və Avropa Şurasının üzvlüyünə qəbul olunması dövlətimizin ictimai-siyasi həyatında mühüm islahatların, aparılması üçün əlverişli zəmin yaratmışdır. Xüsusilə də Respublikamızın mötəbər beynəlxalq təşkilatların insan hüquq və

azadlıqlarının müdafiəsinə dair Konvensiyalarına qoşulması belə islahatların aparılması zərurətini şərtləndirir.

Müasir dövrdə «Cəza-icra hüququ» fənninin ən aktual institutlarından biri «Məhkumların hüquqi vəziyyəti»dir. Biz bu mühazirəmizdə ayrı-ayrı cəza növlərinə məhkum edilmiş şəxslərin hüquqi vəziyyəti, əsas hüquqları, qanuni mənafeləri və vəzifələri ilə, onların nizamlanması və təmin edilməsi məsələləri ilə ətraflı tanış olacağıq.

Sual 1.

Məhkumların hüquqi vəziyyətinin anlayışı və sosial hüquqi təyinatı

Cəzanın icrası zamanı yaranan münasibətlərin tənzimlənməsi dairəsinə düşən şəxslər müəyyən hüquqi vəziyyətə (statusa) malikdir. Cəza-icra hüquq münasibətlərinin iştirakçıları olan bu şəxslərə məhkumları, cəzanı icra edən müəssisə və orqanların işçi heyətini, məhkumların yaxın qohumlarını və s. aid

etmək olar. Bu şəxslər sırasında məhkumların hüquqi vəziyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhkumların hüquqi vəziyyətinin sosial-hüquqi əhəmiyyəti aşağıdakılarda ifadə olunur. Cəza çəkən şəxslər dövlətin vətəndaşları kimi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına malikdirlər. Dövlətimiz bu hüquq və azadlıqların təminatçısıdır. Bu barədə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsində də birbaşa göstəriş var: **«İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir»**. Bu, məhkumların hüquqi vəziyyətini təsbit edən normativ aktlara, onların ümumvətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına xüsusi tələblərin mövcud olmasını şərtləndirir. Bundan başqa, məhkumların hüquqi vəziyyətinin qanunda təsbit edilməsi eyni zamanda cəzanı icra edən müəssisə və orqanların işçi heyətinin fəaliyyətinin forma və hüdudlarını, başqa sözlə desək, cəzaların icrası zamanı işçi heyətin fəaliyyətində qanunçuluğa riayət edilməsinin təminatlarını müəyyən edir.

Məhkumlar tərəfindən onların üzərlərinə qoyulmuş vəzifələrin icra olunması və özlərinə məxsus olan hüquq və qanuni mənafeələrin həyata keçirilməsi cəzanın qarşısında duran məqsədlərə, birinci növbədə məhkumların islah edilməsinə nail olmaq üçün əsas təşkil edən cəzanın çəkilməsinin hüquqi rejimini yaradır. Məhkumların hüquqi vəziyyətinin hərtərəfli tənzimlənməsi onların hüquqi və əxlaqi tərbiyəsinin, qanuna, digər şəxslərin hüquqlarına və qanuni mənafeələrinə hörmət aşılamanın mühüm vasitəsidir.

Məhkumların hüquqi vəziyyəti institutunun sosial-hüquqi əhəmiyyəti son dövrlərdə yalnız hüquq-mühafizə fəaliyyəti sahəsində vəzifələrin həll edilməsini əhatə edir. Keçmiş SSR İttifaqı süqut etdikdən sonra müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan Respublikası çoxsaylı beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısına çevrilmiş, beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə də BMT-nin və Avropa Şurasının məhkumların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə həsr olunmuş aktlara tərəfdar çıxmışdır. Bu beynəlxalq hüquqi sənədlərə aşağıdakılar aiddir:

- «Məhkumlarla minimal standart davranış qaydaları» (1955-ci il);
- «Avropa Penitensiar Qaydaları» (2006-cı il);
- «Asayişin qorunması üzrə vəzifəli şəxslərin davranış məəcəlləsi» (1979-cu il);

- «Hər hansı formada saxlanmağa, yaxud həbsə məruz qalmış bütün şəxslərin müdafiəsi üzrə əsas prinsiplər» (1988-ci il);

- «Yetkinlik yaşına çatmamışlar barəsində ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə dair minimal standart qaydalar» (1985-ci il) və s.

Azərbaycan Respublikası tərəfindən məhkumların hüquqi vəziyyətinə dair qeyd edilən beynəlxalq aktların tələblərinə əməl etmək üzrə öz üzərinə vəzifələr götürməsi onun beynəlxalq nüfuzuna da təsir göstərir.

Məhkumların hüquqi vəziyyətini ümumi şəkildə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının ümumi statusuna əsaslanan və hüquq normalarının köməyi ilə müəyyən edilən kimi qiymətləndirmək olar. Lakin gətirilən formulanın məhkumların hüquqi vəziyyətinin spesifikliyini açıqlamağa imkan verən elmi təfsirə ehtiyacı var.

Məhkumların hüquqi vəziyyətinin üç növə bölgüsü nəzəriyyədə hamı tərəfindən qəbul edilmişdir. Burada vətəndaşların ümumi hüquqi vəziyyətindən, vətəndaşların hər hansı kateqoriyasının xüsusi hüquqi vəziyyətindən və vətəndaşın fərdi hüquqi vəziyyətindən söhbət gedir. Məhkumların hüquqi vəziyyəti xüsusi hüquqi statusun bir növü olub, öz növbəsində müxtəlif növ cəza (azadlıqdan məhrum etmə, islah işləri və s.) çəkən şəxslərin statusuna bölünür.

Məhkumların xüsusi hüquqi vəziyyətinin fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, o, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının hüquqi statusuna əsaslanır. Çünki şəxsi cinayət cəzasına məhkum etmə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığından və bizim ölkənin vətəndaşlarının ümumi hüquqi statusundan məhrum etməyə səbəb olmur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 53-cü maddəsində qeyd edilir ki, «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı heç bir halda Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından məhrum edilə bilməz».

Buna əsasən, 26 iyun 1998-ci ildə qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda cinayət cəzasına məhkum etməyə görə vətəndaşlıqdan məhrum etmə nəzərdə tutulmamışdır. Bundan başqa, həmin akta əsasən cinayət cəzasının çəkilməsi məhkumun arzusu üzrə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından çıxmaq üçün

bir maneədir. Bu, cinayət törətmiş şəxslər barəsində Azərbaycan dövlətinin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq aktlara müvafiqdir və cinayət cəzasının icrası sahəsində demokratizm və humanizm prinsiplərinin həyata keçirilməsinə nümunədir. Vətəndaşlığın saxlanmasının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, **birincisi**, cəzaların icrası zamanı o, qanunçuluğun təmin edilməsinə kömək edir. Hər hansı bir formada qanunçuluğun pozulması məhkumların hüquqlarının, qanuni mənafelərinin pozulmasına səbəb olur. Nəticədə məhkumlar hüquq məhdudiyətlərinə məruz qalmayan vətəndaşların malik olduğu imkanlardan istifadə etmək hüququndan məhrum olur.

İkincisi, məhkumun vətəndaşlığının saxlanması cəzanın tərbiyəvi imkanlarının artırılması məqsədini güdür. Çünki o, məhkumların vətəndaş hissələri ilə formal deyil, mahiyyətə davranmağa imkan verir. Bu isə cəzanın tərbiyə funksiyasını gücləndirir. Vətəndaş hüquqları ilə davranış nümunələri bizim ölkə üçün ən ağır olan dövrlərdə də mövcud olmuşdur. Belə nümunələr hazırda da var.

Üçüncüsü, vətəndaşlığın saxlanması onu bildirir ki, cinayət cəzasına məhkum edilmiş şəxslər ümumvətəndaş hüquqlardan istifadə edir, habelə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının üzərinə qoyulmuş vəzifələri daşıyır. Misal üçün, azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər vərəsəlik, ailə, əmək və digər münasibətlərdə heç bir mühüm məhdudiyətlər olmadan, bütün hüquqlardan istifadə edirlər. Məhkumun cəmiyyətdən təcrid edilməsi ilə əlaqədar olmayan cəzaları çəkən şəxslər hüquq münasibətlərinin subyekt kimi demək olar ki, ümumvətəndaş hüquqlara tam həcmdə malikdir və hüquqi vəzifələr daşıyırlar.

Məhkumlar həm ümummülki, həm də cəzanın çəkilməsi şəraitinə xas olan münasibətlərin subyektləridirlər. Bunun nəticəsində məhkumların xüsusi hüquqları, qanuni mənafeləri və vəzifələri meydana gəlir. Onların meydana gəlmə mexanizmi məhkuma cinayət cəzasının - cəmiyyətin mövcudluq şərtlərinin pozulmasına qarşı özünümüdafiə vasitələrinin təyin edilməsi ilə şərtlənir. Dövlət məcburiyyətinin bir növü olan cəza, məhkumlara, onların islah edilməsi məqsədi ilə, habelə həm məhkumlar tərəfindən, həm də digər şəxslər tərəfindən

yeni cinayətlərin törədilməsinin xəbərdar edilməsi məqsədi ilə müəyyən məhdudiyyətlərin və məhrumiyyətlərin müəyyən edilməsində ifadə olunur. Bundan başqa cəzanın çəkilməsi qaydası və şərtləri, habelə məhkumlara tətbiq edilən islah edilmə vasitələri də dövlət-məcburiyyət xarakterlidir. Hüquqi formada dövlət məcburiyyəti insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasında ifadə olunur. Misal üçün, azadlıqdan məhrum edilmiş məhkumlar üçün hərəkət azadlığında, yaşayış yeri və olma yeri seçməkdə, islah işlərinə məhkum edilmişlər üçün iş, iş seçmək azadlığında məhdudiyyətlər müəyyən olunur.

Məhkumlara tətbiq edilən dövlət məcburiyyətinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, çox vaxt o, cəzanın çərçivəsindən, onun icrasının qayda və şərtlərindən, habelə islah edilmə vasitələrindən kənara çıxır.

Cəzanın çəkilməsi şəraitində vətəndaşların yalnız ümumi hüquqları məhdudlaşdırılmır. Bu hüquqlar həm də konkretləşdirilir və onlara əlavələr edilir. Ümumi hüquqların **konkretləşdirilməsi** dedikdə, cəzanın çəkilməsi prosesində vətəndaşların hüquqlarının, azadlıqlarının və vəzifələrinin bütün incəlikləri ilə aydınlaşdırılması başa düşülür. Bu zaman konkretləşmə həm hüquq, vəzivə və azadlıq subyektlərinin dəqiqləşdirilməsində, həm də onların məzmununun tam açıqlanmasında ifadə oluna bilər. Buna misal olaraq azadlıqdan məhrum etməyə məhkum edilmiş şəxslərin ümumi-orta və peşə təhsili almaları ilə əlaqədar yaranan hüquq və vəzifələrini göstərmək olar.

Cəzanın çəkilməsi şəraitinə münasibətdə vətəndaşların ümumi hüquq və azadlıqlarına **əlavələr** ictimai həyatda bənzəri olmayan və yalnız bu və ya digər cəzanın çəkilməsi şəraitinə xas olan səciyyəvi münasibətlərin qanunla tənzimlənməsi hesabına baş verir.

Əvvəllər hüquq ədəbiyyatında yalnız islah-əmək təsiri ilə əlaqədar cəzalara məhkum edilmiş şəxslərin hüquqi vəziyyətindən bəhs olunurdu. Hazırda isə digər cəzalara da məhkum edilmişlərin hüquqi vəziyyətinin təhlili üçün şərait yaranmışdır. Hər şeydən əvvəl məhkumların hüquqi vəziyyəti sahələrarası hüquq institutudur. Cəza-icra hüququ normalarının hökmran rolu saxlanmaqla,

məhkumların hüquqlarını, qanuni mənafeələrini və vəzifələrini yaradan əksər münasibətlər konstitusiyaya, inzibati, əmək və digər hüquq sahələrinin normaları ilə tənzimlənir.

Cəzaların ayrı-ayrı növlərində islah etmə vasitələrinin tətbiqi (rejim, ictimai faydalı əmək, tərbiyə işi, məhkumların təhsili və peşə hazırlığı, ictimai təsir) məhkumlar üçün əlavə hüquqlar, qanuni mənafeələr, vəzifələr yaradır (məsələn, işləmək vəzifəsi, əmək haqqı almaq hüququ və s.). Lakin bu, islah edilmə vasitələrinin tətbiqi ilə əlaqədar olan cəzalara və digər cəzalara (məsələn, cərimə) məhkum edilmişlərin hüquqi vəziyyətinin vahid hüquqi institut kimi tanınmasına maneə deyil.

Özünün məzmununa görə **məhkumların hüquqi vəziyyəti** dedikdə, cəza çəkmə zamanı məhkumların vəziyyətinin təsbit edilməsinə kömək edən hüquqi vasitələr məcmusu başa düşülür. Hüquqi vəziyyətin məzmunu məhkumların hüquqlarından, qanuni mənafeələrindən və vəzifələrindən təşəkkül tapır, bir sözlə onların vahid məcmusudur.

Beləliklə, **cəza çəkən şəxslərin hüquqi vəziyyəti dedikdə, məhkumların bu və ya digər növ cinayət cəzalarının çəkilməsi zamanı hüquq, qanuni mənafe və vəzifələr məcmusu vasitəsilə ifadə olunan və hüququn müxtəlif sahələrinin normalarında təsbit edilən vəziyyəti başa düşülür.**

Sual 2.

Məhkumların hüquqi vəziyyətinin məzmunu

Artıq qeyd edildiyi kimi cəza çəkən şəxslərin hüquqi vəziyyətinin məzmununa məhkumların hüquqları, qanuni mənafeələri və vəzifələri daxildir. Onlar bir qayda olaraq, cəza-icra hüququ münasibətləri çərçivəsində yaranır və həyata keçirilir. Məhkumların hüquqları, qanuni mənafeələri və vəzifələri konstitusiyaya, inzibati, mülki, əmək və digər hüquq normaları ilə tənzimlənən münasibətlərdə də yarana bilər.

Məhkumların hüquqları, qanuni mənafeləri və vəzifələri hüquqi vəziyyətin məzmununun müstəqil elementi olub, onların sosial təyinatı, mahiyyəti və məzmunu baxımından xarakterizə oluna bilər.

Məhkumların hüquqlarının sosial-hüquqi əhəmiyyəti cəzanın icrası zamanı qanunçuluq rejiminin möhkəmləndirilməsində ifadə olunur. Qanunçuluq rejiminin tələblərinə isə həm məhkumlar, həm də cəzanı icra edən müəssisə və orqanların işçi heyəti əməl etməlidir. Maddi, siyasi, ideoloji və təşkilati cəhətdən təmin edilmiş hüquqlar məhkumların şəxsiyyətinin inkişafına, son nəticədə isə onların islah olunmasına kömək edir. Məhkumların yalnız formal olaraq bəyan edilmiş hüquqları onlarla cəmiyyət arasında mövcud olan ziddiyyətləri dərinləşdirir, cəzanın qarşısında duran məqsədlərin yerinə yetirilməsini xeyli çətinləşdirir və uzun çəkən bir prosesə çevirir.

Məhkumların hüquqlarının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, səlahiyyətli şəxsə müəyyən davranış imkanı və ya sosial dəyərlərdən istifadə etmək imkanı təqdim olunur. Belə imkanların həyata keçirilmə dərəcəsi və buna müvafiq olaraq qanunla təsbit edilmiş davranışı və dəyəri məhkumun iddia etmə dərəcəsi, subyektiv hüququn məzmunu ilə müəyyən olunur. Bura **birincisi**, məhkumların hüquqla müəyyən olunmuş həddə sosial nemətlərdən (ərzaq və yeyinti məhsullarından) azad istifadə etmək imkanı, **ikincisi**, bu hüquqa uyğun gələn hüquqi vəzifələrin icrasını cəzanı icra edən müəssisə və orqanların işçi heyətindən, cəza-icra və hüquq münasibətlərinin digər subyektlərindən tələb etmək imkanı, **üçüncüsü**, zəruri hallarda özlərinin subyektiv hüquqlarının müdafiəsinə əl atmaq imkanı daxildir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 26-cı maddəsinə əsasən «**vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verilir**». Bu maddədə göstərilən prinsipə əsasən, məhkumların hüquqlarının müdafiəsi məhkəmə nəzarətinin və müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının nəzarətinin köməyi ilə təmin edilir.

Qeyd edilənlərə əsasən məhkumların subyektiv hüquqlarına aşağıdakı kimi anlayış vermək olar: **Məhkumların subyektiv hüquqları dedikdə, məhkumların**

müəyyən davranışının və ya onlar tərəfindən sosial dəyərlərdən istifadə edilməsinin qanunda təsbit edilən və dövlət tərəfindən təminat verilən, cəzanı icra edən müəssisə və orqanların vəzifəli şəxslərinin, yaranan hüquq münasibətinin digər subyektlərinin hüquqi vəzifələri ilə təmin edilən real imkanları başa düşülür.

Cəza çəkən şəxslərin hüquqi vəziyyətinin elementlərindən biri məhkumların qanuni mənafeləridir. Qanuni mənafelərin sosial-hüquqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar məhkumlara fərdi yanaşmanı təmin etməyə, cəza çəkmə prosesində onların islah edilməsini həvəsləndirməyə imkan verir.

Məhkumların qanuni mənafeləri ilə subyektiv hüquqlarının bir çox ümumi cəhətlərinin olmasına baxmayaraq, onlar eyni deyildir. Əgər məhkumların subyektiv hüquqları onların şəxsi mülahizələrinə görə yüksək həyata keçirilmə dərəcəsi ilə xarakterizə olunan davranış imkanı yaradırsa, məhkumların qanuni mənafelərinin mahiyyəti muxtar, müstəqil davranışa, hər hansı maddi nemətdən istifadədə şəxsi mülahizə azadlığına can atma xarakteri daşıyan imkanı bildirir.

Qanuni mənafelərin məzmunu üç elementdən ibarətdir və burada da fərqlər vardır.

Birincisi - bu qanunla nəzərdə tutulan həm maddi (misal üçün, əlavə bağlama və ya sovqat almaq, yeyinti məhsulları və zəruri perdmətlər əldə etmək üçün əlavə pul xərcləmək, işdə ən yaxşı göstəricilərə görə mükafatlandırma və s.), həm də mənəvi (əlavə görüşlər təqdim etmək, telefon danışqları vermək) sosial nemətləri almağa can atmaqdır. Məhkumların qanuni mənafelərinin obyektivi kimi çıxış edən bir sıra nemətlər həm maddi, həm də mənəvi xarakter daşıyır (misal üçün, azadlıqdan məhrum etmə yerlərinin hüduqlarından kənara çıxmaq, cəzaçəkmə müəssisəsi hüduqlarından kənarda görüşlər keçirmək və s.).

Qanuni mənafelərin obyektivi qismində həm məhkumların hüquqi vəziyyətini xeyli dəyişdirən (məhkumların yaxşılaşdırılmış saxlanılma şəraitinə, cəzaçəkmə müəssisəsindən məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisəsinə keçirilməsi), həm də bu vəziyyəti dəyişdirməyən (misal üçün, azadlıqdan məhrum etmə yerlərindən azad edilərkən maddi yardım göstərilməsi) sosial nemətlər çıxış edə bilər.

Məhkumların qanuni mənafeələrinin obyektini təşkil edən maddi və ya mənəvi nemətlər, nail olunması üçün müəyyən hüquqi faktlar lazım olan məqsədlər şəklində hüquq normalarında verilmişdir. Lakin əksər qanuni mənafeələr üçün belə bir cəhət xarakterikdir ki, onların həyata keçirilməsi əsasında məhkumun davranışının (rejim qaydalarına əməl olunmasına, əməyə, tərbiyə işinə və təhsilə münasibəti) qiymətləndirilməsi durur. Belə qiymətləndirmə cəzayı icra edən müəssisə və orqanların işçi heyəti, məhkəmə və cəza-icra hüquq münasibətlərinin digər iştirakçıları və subyektləri tərəfindən həyata keçirilir.

Buna görə də məhkumların qanuni mənafeələrinin məzmununun **ikinci** elementi səlahiyyətli subyektlər və iştirakçılar qarşısında onların məhkumların qanuni mənafeələrinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş müvafiq hərəkətləri barədə vəsatət vermək imkanındır.

Üçüncü element - qanuni mənafeələrin mühafizəsi barədə səlahiyyətli orqana müraciət etmək imkanındır. Belə müraciət məhkumun müraciətinin avtomatik təmin edilməsi demək deyildir. Lakin o, subyektiv hüquqlar kimi məhkumların qanuni mənafeələrinə dövlət tərəfindən təminat verildiyini bildirir.

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən, məhkumların qanuni mənafeələrini bir qayda olaraq, cəzaçəkmə müəssisələrinin müdiriyyəti, cəzayı icra edən orqanların vəzifəli şəxsləri və məhkəmə tərəfindən cəza çəkmə vaxtı davranışın qiymətləndirilməsi nəticəsində təmin edilən, məhkumların bu və ya digər nemətləri əldə etməyə can atmaları üzrə hərəkətləri kimi müəyyən etmək olar.

Məhkumların qanuni mənafeələrinin növləri kifayət qədər müxtəlifdir. Belə ki, **nemətin sosial-siyasi təyinatı** üzrə qanuni mənafeələri üç qrupa bölmək olar.

Birinci qrupu - mükafat almağa yönəlmiş qanuni mənafeələr təşkil edir. Bu nemətlərin əldə edilməsi imkanları cinayət hüququ (cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad etmə), cəza-icra hüququ (azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuş şəxslərə yaxşılaşdırılmış saxlanma şəraitinin təqdim edilməsi), və digər hüquq sahələrinin mükafatlandırıcı normalarında təsbit edilmişdir.

İkinci qrupu - məhkumların güzəşt əldə etmələrinə yönəlmiş qanuni mənafeələr təşkil edir. İnsanların davranışının dövlət tərəfindən bəyənilən tədbir olan mükafatlandırmadan fərqli olaraq, əksər güzəştlər insanların xidmətlərindən asılı olaraq deyil, qanunun hüquqi əhəmiyyət verdiyi hallarla əlaqədar müəyyən edilir. Məhkumlar üçün belə güzəştlər cəzaların icrası qanunvericiliyində də nəzərdə tutulmuşdur (misal üçün, məhkumların azadlıqdan məhrum etmə yerlərində müşayiətsiz gediş-gəlişi).

Üçüncü qrupa - özünün sosial-hüquqi mahiyyətinə görə məhkumlar üçün nə mükafat, nə də güzəşt olmayan nemətlərin əldə edilməsinə yönəlmiş qanuni mənafeələr aiddir. Bu qanuni mənafeələr bir halda məhkumların qanuni mənafeələri kimi qanunda təsbit olunur. Bunun üçün qanunverici tez-tez «bir qayda olaraq», «istisna hal kimi», «imkan daxilində» kimi məfhumlara əl atır. Misal üçün, CİM-in 95.1-ci maddəsində qeyd olunur ki, «hər bir məhkum cəzaçəkmə müəssisəsinin müdiriyyəti tərəfindən müəyyən edilmiş yerdə və işlərdə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmalıdır. Cəzaçəkmə müəssisəsinin müdiriyyəti məhkumların cinsini, yaşını, əmək qabiliyyətini, sağlamlığını, **imkan daxilində** ixtisaslarını nəzərə alaraq, onları faydalı əməyə cəlb etməlidir. Məhkumlar, **bir qayda olaraq**, cəzaçəkmə müəssisələrinin istehsalat sahələrində və cəzaçəkmə müəssisələrindən kənar digər istehsalat obyektlərində müəyyən olunmuş qaydada mühafizə və təcrid olunmaqla əməyə cəlb olunurlar».

Başqa bir misal: CİM-in 65.1-ci maddəsində qeyd edilir ki, müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum olunmuş şəxslər cəzalarını, **bir qayda olaraq**, yaşayış yerinə yaxın ərazidə yerləşən cəzaçəkmə müəssisələrində çəkirlər.

Digər hallarda isə, məhkumların qanuni mənafeələri məhkumların subyektiv hüquqları şəklində qanunda təsbit olunur. Lakin həyata keçirilmə təminatlarının zəif olması üzündən onlar tam həcmdə həyata keçirilmir. Misal üçün, azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin əmək və məişət şəraitinə hüquqları var. Lakin ölkədəki sosial-iqtisadi vəziyyət nəticəsində bu hüquqa subyektiv hüquq qismində təminat verilmir və o, məhkumların qanuni mənafeyi hesab olunur.

Vəzifələrin sosial-hüquqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar məhkumların əxlaqi və hüquqi şüurunun formalaşması, cəzanın çəkilməsi zamanı qanunçuluğun və hüquq qaydasının, intizamın və təşkilatçılığın möhkəmləndirilməsi vasitəsidir.

Məhkumların hüquqi vəzifələrinin mahiyyəti dövlət, hakimiyət və qanun nöqtəyi nəzərindən zəruri davranış tələblərində ifadə olunur. Məhkumların bu davranışı məcburidir, rədd edilməzdir və dövlət məcburiyyət tədbirləri ilə təmin edilir.

Məhkumların hüquqi vəzifələrinin mahiyyəti onların, tərkibinə iki element daxil olan məzmunu və strukturu vasitəsilə ifadə olunur. Bu, **birincisi**, müəyyən hərəkətlərin edilməsinin vacibliyi (azadlıqdan məhrum etməyə və islah işlərinə məhkum edilmişlərin işləmək vəzifəsi, cəriməyə məhkum edilmiş şəxsin müəyyən edilmiş müddətdə cəriməni ödəmək vəzifəsi və s.), **ikincisi**, qanunla müəyyən edilmiş hərəkətlərdən çəkinməkdir (azadlıqdan məhrum edilmişlərə üzərlərində pul, digər qiymətli predmetlər gəzdirməyi qadağan etmək (CİM-in 74.4-cü maddəsi)).

Məhkumların hüquqi vəzifələri ikielementli struktur nəticəsində hüquqda müxtəlif formalarda ifadə olunur. Əgər müəyyən hərəkətlərin edilməsi zərurəti məcbureddici normaların köməyi ilə, qanunla müəyyən edilirsə, hərəkətləri törətməkdən çəkinmək qadağanedici normaların köməyi ilə müəyyən edilir. Təcrübədə belə ikili ifadə forması çox vaxt nəzərə alınmır. Burada çox vaxt qadağanlar məhkumların vəzifələrinə qarşı qoyulur. Bununla yanaşı hər iki halda qadağanlar məhkumların vəzifələrinin növmüxtəlifliyi qismində, daha dəqiq desək, qanunla müəyyən edilmiş hərəkətlərdən çəkinmək vəzifəsi qismində baxılmalıdır.

Beləliklə, məhkumların **hüquqi vəzifələrini** cəzanın çəkilməsi zamanı onların, hüququn qadağanedici və məcbureddici normalarında müəyyən edilmiş, cinayət cəzalarının məqsədlərinə nail olmanı, cəzanın çəkilməsi vaxtı hüquq qaydasının qorunub saxlanmasını, həm vəzifəli şəxsin özünün, həm də digər şəxslərin

hüquqlarına və qanuni mənafelərinə əməl edilməsini təmin edən zəruri davranış tədbirləri kimi müəyyən etmək olar.

Sual 3.

Qanunvericilikdə məhkumların hüquqi vəziyyətinin təsbit edilməsi

Cəzaların icrası qanunvericiyində məhkumların hüquqi vəziyyətinin təsbiq edilməsini insanların və vətəndaşların hüquqlarının məhdudlaşdırılması mənbələrinə tələbləri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının müddəaları baxımından qiymətləndirmək lazımdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsində qeyd edilir ki, **«İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdıra bilməz. Yalnız müharibə, hərbi vəziyyət və fövqəladə vəziyyət, səfərbərlik elan edilərkən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərini nəzərə almaq şərti ilə qismən və müvəqqəti məhdudlaşdırıla bilər. Həyata keçirilməsi məhdudlaşdırılan hüquqlar haqqında əhaliyə qabaqcadan məlumat verilir».**

Deməli, hüquq məhdudiyyətləri yalnız qanunverici orqanın qəbul etdiyi normativ aktla müəyyənləşdirilə bilər. Bu müddəadan aşağıdakılar irəli gəlir.

Birincisi, vətəndaş hüquqlarının məhdudlaşdırılması qanunlarla əlaqədar qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlarla, o cümlədən müxtəlif icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları ilə müəyyənləşdirilə bilməz. Bundan başqa onlar cəzanı icra edən müəssisə və orqanların işçi heyətinin vəzifəli şəxslərinin göstərişlərində nəzərdə tutula bilməz. İşçi heyətin məhkumlarla davranış üzrə bütün fəaliyyəti qanuna dönmədən əməl etmə üzrə qurulmalıdır.

İkincisi, məhdudiyyətlər sosial-siyasi dəyərlərin qəti müəyyən edilmiş dairəsini təmin etmək məqsədilə müəyyənləşdirilə bilər. Misal üçün:

- dövlətin konstitusiya quruluşunun əsaslarını müdafiə etmək üçün;
- dövlətin təhlükəsizliyi və müdafiəsini təmin etmək üçün;

- digər şəxslərin hüquqlarını, qanuni mənafələrini və sağlamlıqlarını müdafiə etmək üçün və s.

Hüquqların məhdudlaşdırılmasının bu əsasları BMT-nin bir sıra beynəlxalq aktlarının müddəalarından irəli gəlir. Məhkumların hüquqlarının məhdudlaşdırılması mənbələri faktiki olaraq cəzaçəkmə rejimini tənzimləyən cəzaların icrası qanunvericiliyi normalarına əsaslanır (misal üçün, məhkumların şəxsi axtarışı aparılır, onların məktubları senzurdan keçirilir və s).

Qanunvericilikdə cəza çəkən əcnəbi vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin də hüquqi vəziyyəti dəqiq müəyyən edilmişdir. Belə ki, Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 9.3-cü maddəsinə əsasən əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan məhkum şəxslər Azərbaycan Respublikasının Cinayət, Cinayət-Prosessual Məcəllələri, Cəzaların İcrası Məcəlləsi və digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş məhdudlaşdırmalar istisna edilməklə, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyətinə dair qanunvericilikdə və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə müəyyən edilmiş hüquqlardan istifadə edir və vəzifələr daşıyırlar.

Cəzaların icrası qanunvericiliyində cəza çəkən şəxslərin hüquqi vəziyyəti iki yolla təsbit edilir:

1. məhkumların hüquqi vəziyyətinin normativ anlayışının müəyyən edilməsi ilə;
2. məhkumların hüquqlarının, qanuni mənafələrinin və vəzifələrinin tənzimlənməsi ilə.

Cəza çəkən şəxslərin hüquqi vəziyyətinin normativ anlayışı CİM-in 9.1-ci maddəsinə təsbit edilmişdir. Orada qeyd edilir ki, «**Azərbaycan Respublikası məhkumların hüquq və azadlıqlarına, qanuni mənafələrinə hörmət edir və onları qoruyur, məhkumlara islah edilmə vasitələrinin tətbiq edilməsinin qanuniliyini, cəzaların icrası zamanı onların hüquqi müdafiəsini və şəxsi təhlükəsizliyini təmin edir**». Bu normadan aşağıdakı iki mühüm müddəa irəli gəlir:

- **birincisi**, hətta dövlətin mənafeyi əleyhinə cinayət törətmələrinə baxmayaraq, məhkumlar, Azərbaycan Respublikasının hüquqi və sosial

müdafiəsi altındadır. Bu müddəə məhkumların hüquqlarının, azadlıqlarının və qanuni mənafelərinin ictimai, hüquq-müdafiə təşkilatları vasitəsilə müdafiə olunmasını istisna etmir. Lakin burada üstünlük dövlət müdafiəsinə məxsusdur;

- **ikincisi**, Azərbaycan Respublikası öz üzərinə digər vətəndaşlarla və dövlətin yurisdiksiyası altında olan şəxslərlə bərabər surətdə məhkumların da hüquqlarına, azadlıqlarına və qanuni mənafelərinə hörmət etmək və onları qorumaq öhdəliyi götürür.

Ümumilikdə, məhkumların əsas hüquqları CİM-in 10-cu maddəsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, CİM-in 10.2-ci maddəsinə əsasən, cəzaların icrası və çəkilməsi zamanı məhkumların aşağıdakı hüquqları vardır:

- cəzanı insan şəxsiyyətinə hörməti təmin edən şəraitdə çəkmək;
- ictimai faydalı əməklə məşğul olmaq;
- istirahət etmək;
- pensiya və sosial müavinət almaq;
- ilk tibbi yardım daxil olmaqla, tibbi rəydən asılı olaraq ambulator və ya stasionar şəraitdə tibbi yardım almaq;
- öz hüquq və vəziyyətləri barədə, o cümlədən məhkəmə tərəfindən təyin edilmiş cəzanın icrası qaydası və şərtləri barədə məlumat almaq;
- hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada təklif, ərizə və şikayətlə dövlət dilində və ya başqa dildə müraciət etmək, zəruri hallarda isə, bu məqsədlər üçün cəzanı icra edən müəssisə və ya orqan tərəfindən təqdim edilən tərcüməçi xidmətindən istifadə etmək;
- cəzanın icrası və çəkilməsi ilə əlaqədar barəsində qəbul edilən qərarlara dair öz rəyini bildirmək və ya onlardan şikayət etmək;
- dini ayinlərin icra edilməsində iştirak etmək;
- hüquqi yardım almaq;
- psixoloji yardım almaq;
- təhsil almaq və peşə hazırlığı keçmək;

- əcnəbi, vətəndaşlığı olmayan və ya qaçqın statusuna malik olan məhkumların qısa müddətdə şəxsi məsələlər üzrə öz dövlətlərinin Azərbaycan Respublikasındakı diplomatik və konsulluq nümayəndəlikləri ilə və ya onlara hima-yədarlığı öz üzərinə götürmüş milli, yaxud beynəlxalq təşkilatlarla əlaqəyə girmək;

- cəzanın çəkilməsinin təxirə salınması və ya onun ləğv edilməsi, xəstəliyə görə cəzanı çəkməkdən azad edilməsi, ittiham hökmünün icrası müddəti ilə əlaqədar cəza çəkməkdən azad edilməsi, cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilməsi, cəzanın çəkilməmiş hissəsinin daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilməsi, cəzaçəkmə müəssisəsinin növünün dəyişdirilməsi, amnistiyanın tətbiq edilməsi, müalicə müəssisəsində saxlanma vaxtının cəzaçəkmə müddətinə daxil edilməsi, məhkumluğun vaxtından əvvəl götürülməsi üçün ərizə ilə məhkəməyə, əfv edilmək üçün isə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə bilavasitə və ya qanuni nümayəndələrinin vasitəsilə, habelə yetkinlik yaşına çatmayan və ya fiziki qüsurlardan, yaxud psixi xəstəlikdən əzab çəkən məhkumlar barəsində isə, onların müdafiəçilərinin və qanuni nümayəndələrinin vasitəsilə müraciət etmək.

Qeyd etmək lazımdır ki, ötən əsrin sonlarınaq bu müddəaların çoxu qanunvericiliyimizdə öz əksini tapmamışdı. Dövlətimizin BMT, Avropa Şurası kimi mötəbər beynəlxalq təşkilatlara tamhüquqlu üzv olması, bu təşkilatlar çərçivəsində qəbul edilmiş bir çox beynəlxalq sənədlərə qoşulması həmin müddəaların cəzaların icrası qanunvericiliyinə daxil edilməsini şərtləndirmişdir. Hazırda da bu sahədə əhəmiyyətli işlər görülməkdədir.

Məhkumların hüquqi vəziyyətinin tənzimlənməsi dərəcəsi, onlara tətbiq edilən tənbeh tədbirlərinin həcmi, cinayət cəzasının növündən asılı olaraq fərqləndirilir. Bu cəzalar içərisində azadlıqdan məhrum etmə daha sərtidir. Bu cəzanın məzmununa vətəndaşın şəxsi azadlıq hüququnun, hərəkət azadlığı hüququnun, yaşayış yeri və istənilən yerdə olmaq hüququnun məhdudlaşdırılması daxildir.

Belə ki, azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuşlar bütün cəza müddəti ərzində cəzaçəkmə müəssisəsində, tərbiyə müəssisəsində və həbsxanada

olmalıdırlar. Onlara cəzaçəkmə müəssisəsinin mühafizə xəttini pozmaq qadağan edilir. Azadlıqdan məhrum etmə yerlərindən qaçmaq Azərbaycan Respublikası CM-in 304-cü maddəsinə əsasən cinayət sayılır.

Cəzaçəkmə müəssisəsi daxilində məhkumların hərəkəti bir-birindən təcrid edilmiş sahələrin hüdudları ilə də məhdudlaşdırılır.

Bundan başqa, cəzaçəkmə müəssisəsində məhkumların xarici aləmdən təcrid edilməsi təmin edilir. Buna nail olmaq üçün məhkumların cəzaçəkmə müəssisəsinin işçi heyəti və digər şəxslər üzərinə müvafiq vəzifələr qoyulur. Azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuşlar üzərinə spirtli içkilər, siyahısı Daxili İntizam Qaydalarında nəzərdə tutulmuş digər əşyalar, mallar əldə etməkdən və s. çəkinmək vəzifəsi, habelə xarici aləmlə sosial əlaqə norma və qaydalarının qorunmasına əməl etmək vəzifəsi qoyulmuşdur.

Lakin azadlıqdan məhrum etmə yerlərində təcrid etmə mütləq deyildir. Buna görə də qanun təcrid etmənin müəyyən sərhədlərini müəyyən edir, onları məhkumların subyektiv hüquqları və qanuni mənafeləri kimi təsbit edir. Bura məhkumların görüşlər almaq, bağlama, sovqat, banderol, pul baratları almaq, yazışmaq hüquqlarını aid etmək olar. Belə ki, azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuşlar qohumlarla və başqa şəxslərdə görüşə bilər (CİM-in 81-ci maddəsi), azadlıqdan məhrum etmə yerlərinin hüdudlarından kənara qısa müddətli səfərə çıxma bilirlər (CİM-in 89-cu maddəsi). Onlar ərzaq məhsulları və digər zəruri mallar, azadlıqdan məhrum etmə yerlərində istifadə edilməsi qadağan edilməmiş ayaqqabı, paltar və digər sənaye məhsulları əldə edə bilər, əlavə müalicəvi-profilktik xidmətlərdən istifadə edə bilər və s. Məhkumlara üzərlərində pul və qiymətli kağızlar gəzdirməyə icazə verilmədiyi üçün, pullar hər bir məhkumun adına açılmış şəxsi hesaba keçirilir.

Cəzaların icrası qanunvericiliyinə görə azadlıqdan məhrum etmə yerlərində məhkumlar işləməlidirlər. Bu, CİM-in 95-ci maddəsinin tələbidir. Cəzaçəkmə müəssisələrinin müdiriyyəti məhkumların əmək qabiliyyətini və imkan daxilində ixtisasını nəzərə almaqla, onların əməyə cəlb olunmasını təmin etməlidir. Məhkumlar, bir qayda olaraq, cəzaçəkmə müəssisələrinin ərazisində əməyə cəlb

edilirlər. Başqa nazirliklərin, təşkilatların, idarələrin istelsalat obyektlərində işə cəlb edilən məhkumların əməyi, təcrid və mühafizə tələblərinə əməl edilməklə xüsusi olaraq təchiz olunmuş istehsalat zonalarında təşkil edilir.

Azadlıqdan məhrum etməyə məhkum edilmişlərin hüquqi vəziyyətini təhlil edərkən qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra hüquq məhdudiyətləri konstitusiyaya, mülki, əmək, mənzil və digər qanunvericilik sahələrinin normalarında müəyyən edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 56-cı maddəsinin III bəndinə əsasən, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin seçkilərdə iştirak etmək hüququ qanunla məhdudlaşdırıla bilər.

Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində cəza çəkən məhkumların xahişi ilə din xadimləri cəzaçəkmə müəssisələrinə gəlir, dini mərasimlər keçirir. Məhkumlara qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dini ləvazimatlardan və ədəbiyyatlardan istifadə etmək hüququ verilir. Dini ayinlərin həyata keçirilməsi könüllüdür və Daxili İntizam Qaydalarını, cəza çəkən digər şəxslərin hüquqlarını pozmamalıdır.

Ailə hüququ normalarında azadlıqdan məhrum edilmiş şəxsə nikahın pozulmasının sadələşdirilmiş qaydası müəyyən edilmişdir. Belə hüquq məhdudiyətinin tətbiqinin məqsədi nikah münasibətlərinin cəzaya məruz qalmamış digər tərəfinin mənafeyinin müdafiəsidir.

Məhkumların ümummülki hüquq və azadlıqlarının böyük hissəsi Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları üçün müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Misal üçün, azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuşlar kitab satışı şəbəkəsi vasitəsilə ədəbiyyat, yazı ləvazimatları əldə edə bilər, qəzet və jurnallara abunə yazıla bilər. Azadlıqdan məhrum edilmişlər təklif, ərizə və şikayətlərlə dövlət orqanlarına, ictimai təşkilatlara və vəzifəli şəxslərə müraciət edə bilər. Cəzaçəkmə müəssisələrinin fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirən məhkəmənin və Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkilinə (ombudsmana) və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə ünvanlanmış dövlət orqanlarının adına göndərilmiş təklif, ərizə və şikayətlər nəzərdən

keçirilmir və ən gec bir gün ərzində aidiyyəti üzrə göndərilir (CİM-in 83.5-ci maddəsi).

Azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuşlar mülki hüquq sahəsində də ümumi hüquq və azadlıqdan istifadə edirlər. Misal üçün, cəzaçəkmə müəssisəsinin hüdudlarından kənarında yerləşən əmlak üzərində vərəsəlik və sərəncam hüquqları məhkumların mülki hüquq qabiliyyəti çərçivəsində həyata keçirilir. Məhkum özünün qanuni nümayəndəsi vasitəsilə əmlak hüquq münasibətlərində iştirak edə bilər (alqı-satqı, bağışlama, dəyişmə, girov və s. müqavilələrdə), xüsusi mülkiyyət hüququ əsasında, məhkəmənin hökmü ilə müsadirə edilməmiş əşyalara, qiymətli mallara, daşınmaz əmlaka malik ola bilər.

Azadlıqdan məhrum etməyə məhkum edilmiş şəxslərin hüquqi statusunda mühüm yeri onların spesifik hüquqları, qanuni mənafeləri və vəzifələri tutur, həm də məhkumların spesifik hüquqlarının, qanuni mənafeələrinin və vəzifələrinin həcmi cəzaçəkmə müəssisələrinin növündən, məhkumun davranışından və bir sıra digər amillərdən asılıdır. Belə ki, qanunvericiliklə məhkumların maddi-məişət təminatı sahəsində, onlarla tərbiyə işi aparılması sahəsində spesifik hüquqları, qanuni mənafeləri və vəzifələri nəzərdə tutulmuşdur. Məhkumların hüquqi statusunun spesifik elementləri içərisində onların cəzaçəkmə müəssisələrdə Daxili İntizam Qaydalarına əməl edilməsi zərurəti ilə şərtlənən vəzifələrini qeyd etmək lazımdır. Misal üçün, məhkumlar yaşayış binalarını təmiz saxlamalı, xüsusi olaraq ayrılmış yerlərdən kənarında siqaret çəkməməlidirlər və s.

Müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası BMT-nin, Avropa Şurasının tamhüquqlu bir üzvünə çevrilmiş, hazırda demokratik, sivil, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu yolunda inamla addımlayır. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün ən mühüm vəzifələrdən biri insan hüquqlarına hörmət etməkdir.

İnsan hüquqları və azadlıqları bəşəriyyətin əldə etdiyi ən mühüm və böyük nailiyyətdir. İrqiindən, milliyətindən, dinindən, dilindən, peşəsindən və əmlak vəziyyətindən asılı olmayaraq, bütün insanlar bərabərdir və onların hüquq və azadlıqları da eyni səviyyədə təmin edilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 fevral 1998-ci il tarixli «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» Fərmanının tələbləri cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş, cəza çəkən şəxslərə də aiddir. Onlar hansı cəzaya məruz qalmalarından asılı olmayaraq yenə də Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olaraq qalmaqda davam edirlər. Lakin cəzaçəkmə rejimindən asılı olaraq onlar müəyyən müddət ərzində hər hansı hüquqlardan məhrum edilə və ya onların bu və ya digər hüquqları məhdudlaşdırıla bilər. Bu hal onların adi insani hüquqlarını və azadlıqlarını tapdalamamalıdır. Buna görə də cəzanın icrasına səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən, müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və məhkəmə tərəfindən daim nəzarət edilir.

İnsan hüquqlarına və azadlıqlarına (burada söhbət cinayət cəzası çəkən şəxslərdən gedir) hörmət Avropa Penitensiar Qaydalarında da öz əksini tapmışdır. Burada məhkumların saxlanılma şəraitinə, onların əməyinin təşkilinə, bu şəxslərlə tərbiyə işlərinin aparılmasına, məhkumların faydalı sosial əlaqələrinin qorunub saxlanmasına və daha da inkişaf etdirilməsinə qayğı göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Çünki məhkumun islah olunması və faydalı bir üzv kimi cəmiyyətə qayıtması bu şərtlərdən asılıdır.

Sual 4.

Məhkumların hüquqlarının məhdudlaşdırılması

Azərbaycan Respublikası CİM-in 9.2-ci maddəsinə əsasən «cəzaların icrası zamanı məhkumlara dair Azərbaycan Respublikasının Cinayət, Cinayət-Prosessual məəcəllələri, bu Məcəllə və digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş məhdudlaşdırmalar və istisnalarla onların Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına mənsub olan hüquq və azadlıqlarına təminat verilir».

Qanunda öz əksini tapmış və cəza çəkmə faktı ilə şərtlənən məhdudlaşdırmalar və istisnalar cinayətlərin törədilməsinin xüsusi xəbərdarlığı məqsədlərinə nail olunmasına xidmət edir. Əvvəllər məruz qalınmış məhrumiyətlərə təkrar məruz qalmanın arzu olunmaması hər bir insanda müxtəlif ola bilər. Bu, ilk növbədə cəzanın necə icra olunmasından və məhkumun şəxsiyyətinin fərdi xüsusiyyətlərindən asılıdır.¹

Məhkumların hüquq və vəzifələrinin, müvafiq olaraq onların hüquqi vəziyyətinin məhdudlaşdırılmasını müəyyən sistemdə nəzərdən keçirmək məqsədə müvafiqdir. Bu sistem aşağıdakı meyarlar üzrə qurula bilər:

- a) cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərin növünə görə;
- b) hüquq sahələrinə görə;
- c) məhdudlaşdırmaların qanunvericilikdə əks olunması dərəcəsinə görə;
- ç) sosial təyinatına görə;
- d) məhkumların hüquqi statusunun növünə görə;
- e) müəyyən edilmə məqsədlərinə görə.

Cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərin növünə görə məhdudlaşdırmalar zamanı cəmiyyətdən təcrid etmə ilə əlaqədar olan və olmayan cəzalara məhkum olunmuş məhkumların hüquqi vəziyyətindəki məhdudlaşdırmalar fərqləndirilir.

Cəmiyyətdən təcrid etmə ilə əlaqədar olan cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərə müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə və intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama aiddir. Digər tədbirlərə məhkum olunmuşlarla müqayisədə bu tədbirlərə məhkum olunmuş şəxslərin hüquqları nisbətən daha çox məhdudlaşdırılır və onların üzərinə spesifik vəzifələr qoyulur.

Cəmiyyətdən təcrid etmə ilə əlaqədar olmayan cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərə aiddir: cərimə; nəqliyyat vasitəsini idarəetmə hüququndan məhrum etmə; müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə; ictimai işlər; xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum etmə; islah işləri; hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma; əmlak

¹ Рябинин А.А. Основы исправительно-трудового (уголовно-исполнительного) права Российской Федерации. Вопросы дифференциации и индивидуализации наказания. М., 1995. с. 62-63.

müsadirəsi; Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara məcburi çıxarma; azadlığın məhdudlaşdırılması.

Hüquq sahələrinə görə məhdudlaşdırmalar zamanı məhkumların konstitusiyaya, mülki-hüquqi, ailə, əmək və digər hüquqlarının məhdudlaşdırılması fərqləndirilir.

Məhdudlaşdırmaların qanunvericilikdə əks olunması dərəcəsinə görə məhkumların hüquqlarının birbaşa və dolayı məhdudlaşdırılması fərqləndirilir. **Birbaşa məhdudlaşdırma** dedikdə, məhkumların hüquq və vəzifələrinin müvafiq normativ aktda bilavasitə göstərilmiş məhdudlaşdırılması nəzərdə tutulur. Misal üçün, «Polis haqqında» Azərbaycan Respublikasının 28 oktyabr 1999-cu il tarixli Qanununun 28-ci maddəsinin IV hissəsinə əsasən, «...cinayət törətdiyinə görə əvvəllər məhkum edilmiş...şəxslər polisdə xidmətə qəbul edilə bilməzlər».

Məhkumların hüquqlarının məhdudlaşdırılması həmişə məhkəmə hökmündə göstərilir. Misal üçün, azadlıqdan məhrum etmənin müddəti, islah işlərinə məhrum etmənin müddəti və məhkumun qazancından tutulmaların faizi, cərimənin məbləği və s.

Dolayı məhdudlaşdırma dedikdə, birbaşa normativ aktda nəzərdə tutulmayan, lakin cəzanın məzmunundan irəli gələn məhdudlaşdırmalar başa düşülür. Misal üçün, cəzaçəkmə müəssisəsində cəza çəkən məhkum, onu bu hüquq və vəzifələrdən heç kimin məhrum etməməsinə baxmayaraq, tam həcmdə uşuqlarının tərbiyəsi ilə məşğul ola bilmir, ona məxsus avtomobili idarə edə bilmir və s.

Sosial təyinatına görə məhdudlaşdırma zamanı məhkumların üç qrup hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması fərqləndirilir: şəxsi, siyasi və sosial-iqtisadi.

Məhkumların hüquqi statusunun növünə görə məhdudlaşdırma zamanı məhkumların ümumvətəndaş hüquqlarının məhdudlaşdırılması və təyin edilmiş cəza növünə xas olan məhdudlaşdırmalar fərqləndirilər.

Müəyyən edilmə məqsədlərinə görə məhdudlaşdırmaların cəza-icra hüququ nəzəriyyəsində iki növü fərqləndirilir: məhkumların cəzalandırıcı və xəbər-

daredici hüquq məhdudiyyətləri.² Bu məhdudiyyətlər məhkumlar üzərinə spesifik vəzifələrin qoyulması ilə şərtlənir. V.İ.Seliverstov qeyd edir ki, «**Bu iki vəzifə növünü ümumi cəhət birləşdirir (bu cəhət onları məhkumların digər vəzifələrindən fərqləndirir), məhz onların hamısı, cəza çəkmə müddəti ərzində həcmi məhdudlaşdırmaqla və ya qüvvəsini dayandırmaqla, məhkum vətəndaşların hüquqlarına təsir edir**».³

NƏTİCƏ

Cinayət törətdiklərinə görə məhkum olunmuş şəxslərin hüquqi vəziyyəti məsələsinə yekun vuraraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı kimi məhkumlar da Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə müəyyən edilmiş ümummülki hüquq və azadlıqlara malikdirlər. Bundan başqa, onların bir sıra spesifik hüquqları, qanuni mənafeləri və vəzifələri də mövcuddur.

² Филимонов В.Д. Криминологические основы уголовного права. Томск, 1981. с. 204.

³ Селиверстов В.И. Теоретические проблемы правового положения лиц, отбывающих наказание. М., 1992. с. 78.

Qanunla müəyyən edilmiş hüquq və azadlıqlarının bir hissəsi məhkumlar, xüsusilə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum edilmiş şəxslər üçün məhdudlaşdırılır. Belə məhdudlaşdırma qanunvericilikdən, xüsusilə cəzanın icrası və çəkilməsi qaydasından (cəzaçəkmə rejimindən) və s. də irəli gələ bilər. Lakin belə məhdudlaşdırma məhkumunu insan hüquqlarının və onun ləyaqətinin alçaldılmasına səbəb olmalıdır. Bu tələb həm milli qanunvericiliyin, həm də beynəlxalq normativ aktların tələblərindən irəli gəlir.